

KLÉRUCHIÁK ÉS HATÁRKÖVEK

AZ ATHÉNI KÜLPOLITIKA VALLÁSI ASPEKTUSAI A KR. E. V. SZÁZADBAN

LINDNER Gyula*

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Ókortörténeti Tanszék,
Magyarország

Beérkezett: 2023. május 9. • Elfogadva: 2023. június 3.

© 2023 A szerző

ABSZTRAKT

Athén hódításaiból nemcsak az athéni polgárok, hanem maguk az istenek is profitáltak. A Kr. e. V. század során ugyanis Athén a meghódított, olykor kléruchiává szervezett területeken a konfiskált földekből az isteneknek is (Athéné, Apollón, Poseidón stb.) dedikált parcellákat. Erről számos esetben tanúskodnak az adott területen (Aigina, Chalkis, Samos, Kós) talált határkövek (*horoi*), amelyek jelzik, hogy a földterület az istenség szentélykörzetének a részét képezi, akár úgy is, mint mezőgazdasági művelés alá vont *temenos*. Ezeket a földbirtokokat gyakran bérbe adták, és a befolyt bérleti díjat az istenség kultushelyének a finanszírozására fordították. A tanulmány az athéni expanzív külpolitika ezen vallási aspektusait vizsgálja a rendelkezésre álló irodalmi és epigráfiai források tükrében.

KULCSSZAVAK

Athén, kléruchia, gyarmatosítás, földosztás, horoi, temenos, vallási propaganda

Aigina lakosságának athéniai általi elűzése a peloponnésosi háború első évének az eseményei közé tartozik. Thukydides erről a következőképpen ír: „Ugyanezen a nyáron üzték el az athéniai Aiginából gyermekestül és asszonyostul az aiginaiakat, azt hangoztatva, hogy szerintük elsősorban ők felelősek a háborúért. Ugyanakkor biztonságosabbnak is vélték, ha a Peloponnészoszhoz oly közel eső Aigina odaküldött gyarmatosaik révén az ő hatalmukban

* Levelező szerző. E-mail: lindner.gyula@pte.hu.

van, úgyhogy csakhamar el is küldték a városba az új lakókat.¹ A történetíró azt is közli, hogy a peloponnésosiak az előzőtt aiginaiaknak az Argolis és Lakónia határán fekvő Thyreát ajánlották föl, amelyet ők csak részben fogadtak el, sokan ugyanis Hellas más részein szóródtak szét.

Aigina a 457-es, Athén győzelmét hozó oinophytai csata után kapitulál, lerombolja falait, átadja hajóit és vállalja az adófizetést Athén számára.² A sziget helyzetét a 446/445-ben kötött 30 éves béke rendezi, de a peloponnésosi háború egyik kiváltó oka éppen az, hogy Athén megszegi a béke vonatkozó pontját és korlátozza a sziget szabadságát.³ Aigina 457 és 449 között, majd 444 és 432 között is szerepel a délosi szövetség bevételeit tartalmazó adólistákon, tehát az V. század korábbi évtizedeiben Athénal ellenséges viszonyt ápoló sziget Athén szövetségi rendszerének a részévé válik.⁴

Vitatott, hogy Aigina milyen státuszt nyer a 431-es athéni okkupációt követően, hiszen ezt Thukydides nem közli egyértelműen,⁵ a vonatkozó helyen ugyanis *kléruchosok* vagy *apoikosok* helyett a jóval semlegesebb *epoikoi* és *oikétores* kifejezést használja.⁶ Aigina lakossága ráadásul az athéni hódítást követően kicserélődik, régi lakói távoznak, az újak pedig parcellákat kapnak, az egész sziget tehát athéni tulajdonná válik, amelyben gyakorlatilag Attika földrajzi kiterjesztését, Athén külterületét kell látnunk.⁷ Aiginán nem az történik, mint más esetben, ahol a terület meghódítása után kléruchia szervezésével számolhatunk, és ahol a földek egy részét kisajátítják, majd athéni telepések között sorsolják ki, miközben a terület eredeti lakos-

¹ Thuk. II, 27 (Muraközy Gyula fordítása); vö. Diodóros XII, 44. Az aiginai földosztáshoz ld. Plut. *Per.* 34; Strabón VIII, 6, 16 C375–376.

² Thuk. I, 108.

³ Vö. Thuk. I, 67; I, 139; I, 140; Plut. *Per.* 29.

⁴ ATL I, 218–219; III, 38; 57; 303; J. P. Barron: The Fifth-Century Horoi of Aigina. *JHS* 103 (1983) 12. Athén és Aigina viszonyához ld. Hér. V, 81; VII, 145; 147; Andok. 3, 6; Diodóros XI, 70; XI, 78.

⁵ Az Aigina státuszát érintő vitához ld. Th. J. Figueira: *Athens and Aigina in the Age of Imperial Colonization*. Baltimore – London (1991) 1–128 (aki Aiginára *apoikiaként* hivatkozik); I. Polinskaya: Fifth-Century Horoi on Aigina: A Reevaluation. *Hesperia* 78 (2009) 254–257 (további szakirodalommal). Polinskaya szerint a kléruchia-státuszhoz szükséges az eredeti település és lakosság megmaradása, ami Aigina esetében nem teljesül. Ezt mutatja Thuk. V, 47 is, ahol a történetíró Aigina athéni lakóit aiginaiaknak hívja. Ha valóban kléruchiaként tekintene rájuk, akkor Thukydides athéni polgárként hivatkozna az aiginai telepésekre, hiszen azok megtartják athéni polgári státuszukat. Vö. Thuk. VII, 57, ahol „az akkor (ti. a peloponnésosi háború idején) Aiginát lakó aiginaiak”-ról (Αἰγινῆται, οἱ τότε Αἰγινῶν εἶχον) esik szó mint az athéniak szövetségeseiről a Syrakusai elleni hadjárat során. Az Aiginán lakó athéniak megnevezéséhez ld. még Thuk. VIII, 69. Az IG IV-ben az alább tárgyalandó horosokat a *Tituli Cleruchorum Atticorum* cím alatt találjuk. A gyarmatok típusainak jogi megkülönböztetése legkésőbb az V. század végén megtörténik az athéni törvényhozásban. Ezt mutatja az IG I³ 237, 8–9, ahol apoikia és kléruchia külön szerepel. Apoikia és kléruchia fogalmának problémáihoz ld. még DNP s. v. *Apoikia* (Welwei). Thukydides egyetlen alkalommal használja a 'kléruchos' megjelölést a lesbosi fölkelés leverését követő földosztás során (III, 50; ld. alább), ugyanakkor az is fölvethető – amint arra a kutatásban többen utaltak –, hogy a történetíró az apoikos, epoikos, kléruchos és oikétór kifejezéseket nem használja következetesen művében. Ehhez ld. V. Ehrenberg: Thucydides on Athenian Colonization. *CP* 47 (1952) 143–149.

⁶ „καὶ τὴν Αἰγιναν ἀσφαλέστερον ἐφαίνετο τῇ Πελοποννήσῳ ἐπικειμένῃν αὐτῶν πέμψαντας ἐποίκους ἔχειν. καὶ ἐξέπεμψαν ὕστερον οὐ πολλῶς ἐς αὐτὴν τοὺς οἰκίτορας.” Aigina esete hasonló Skyroséhoz, amelynek a lakossága szintén teljesen kicserélődik: Skyrost a dolops kalózok elűzése után athéniakkal telepítik be, és a sziget teljes egészében athéni fennhatóság alá kerül. Ehhez ld. Thuk. I, 98; Plut. *Kimón* 8; vö. Xen. *Hell.* V, 1, 31.

⁷ A Figueira által Chalkis összefüggésében említett „satellite community” megjelölés Aiginára is igaz lehet. Ehhez ld. Figueira: *i. m.* (5. j.) 257. Aristophanés vagy Kallistratos (akinek a neve alatt a komédiáiról eleinte kiadatta darabjait) is ekkortájt, 431 körül kap földbirtokot a szigeten. Ehhez ld. Aristoph. *Ach.* 653–654. sorait és a hozzá tartozó *scholiont*.

ságának egy része tovább él a szigeten, és egykori földjeinek új bérlőjeként, bér munkásként műveli a gyakran Athénban lakó kléruchos parcelláit.⁸

Lesbos 427-ben történt megbüntetése során azt látjuk, hogy a földosztást követően kiosztott parcellákat athéni telepések kapják, de azokat a helyben lakó lesbosi polgárokkal műveltetik meg évi 2 mina összeg fejében.⁹ Aiginán azonban a régi lakosságnak még az írmagja sem marad meg, őket az athéniaiak eltávolítják a szigetről, így téve eleget Periklés akaratának, aki Aiginára következetesen a Peiraieus szeméből kitörlendő csipaként hivatkozott.¹⁰ Ráadásul a háború nyolcadik évében, a 424/423-as események ismertetésekor olvasunk arról, hogy athéni hajók a Peloponnésos tengerparti területeinek prédálása során magát Thyreát, a kitelepített aiginaiai új lakhelyét is elfoglalták, és az ellenállást alig tanúsító aiginaiakat részben lemészárolták, részben fogolyként vitték magukkal.¹¹ Nem véletlen, hogy a sziget a peloponnésosi háborút követően sohasem tudta visszanyerni azt a fényét, amelyet az archaikus és a koraklasszikus korban magáénak tudhatott.¹²

Aigina megbüntetésének és athéni érdekszférába kerülésének van nyoma az epigráfiai anyagban. Számos kutató érvelt ugyanis amellett, hogy azok a *horosok*/határkövek, amelyeket a XIX. század folyamán elszórtan találtak a sziget területén, és amelyek némelyike a *horos* főnévnek és egy istennévnek (Athéné, Apollón és Poseidón) az összetételéből állnak, a sziget földjének kisajátítására és az istenek számára följajánlott szentélykörzetek vagy mezőgazdasági művelés alá vonható temenosok kialakítására utalnak.¹³

Az, hogy egy terület meghódítását követően Athén kisajátítja a földeket és azokat saját polgárai között sorsolja/osztja szét, illetve az isteneknek is felajánl parcellákat, nem egyedülálló az V. században. Aigina lakossága ugyanolyan sorsra jut, mint korábban Éiön, Skyros,

⁸ R. Zelnick-Abramovitz: Settlers and Dispossessed in the Athenian Empire. *Mnemosyne* 57 (2004) 325–345. Efféle Athénban lakó kléruchos lehet a Xenophónnál említett Euthéros, aki a peloponnésosi háborút követően elveszíti Attikán kívüli földjeit, mivel a háborús vereség miatt és a Spártával kötött békeszerződés értelmében Athén köteles volt felszámolni kléruchiáit. Euthéros a helyi lakossággal műveltetni földjét, miközben ő Athénban él és földjének bérbeadásából tartja fenn magát. Panaszta Sókratésnak tehát jogosnak tekinthető, hiszen Euthéros 404 után valóban elveszíti megélhetését, amelyet addig Attikán kívüli földjei biztosítottak a számára. Euthérosához ld. Xen. *Mem.* II, 8. Hasonló cipőben jár Charmidész, Glaukón fia is, aki – elmondása szerint – elveszítve Attikán kívüli birtokait, már nem fél a sykophantésektől. A később a 30-ak idején szerepet vállaló Charmidész Athénban élt, de külföldi birtokainak a bérbeadásából húzott hasznot. Charmidészhez ld. Xen. *Symp.* IV, 31. A helyi lakosság bevonásához a kléruchia földjeinek a művelésébe ld. Plátón *Euthyphrón* 4c; 9a; 15d. Csak összehasonlításképpen: a salamisi kléruchosoknak még tiltották, hogy földjeiket bérbe adják. Ehhez ld. IG I³ 1.

⁹ Thuk. III, 50; a lesbosi földbirtokok bérbeadásához ld. IG I³ 66; a lesbosi kléruchiához ld. E. Erxleben: Die Kleruchien auf Euböa und Lesbos und die Methoden der attischen Herrschaft im 5. Jh. *Klio* 57 (1975) 92–100; Figueira: *i. m.* (5. j.) 8–10; 251–253; Zelnick-Abramovitz: *i. m.* (8. j.) 331; a felirat értelmezéséhez ld. Erxleben: *i. m.* 93–98.

¹⁰ Arist. *Rhet.* 1411a; Plut. *Per.* 8. Más hagyomány szerint ezt a szónok Démadész mondta. Ehhez ld. Athénaios III, 99d.

¹¹ Thuk. IV, 56–57. Aigina egykori lakói Lysandros jóvoltából kapják vissza a szigetet a peloponnésosi háború után. Ehhez ld. Xen. *Hell.* II, 2, 9.

¹² Vö. Polinskaya: *i. m.* (5. j.) 264.

¹³ IG IV 29–38 = IG IV² 792–804; 1074; IG I³ 1481–1490. Vö. A. Furtwängler: *Aegina. Das Heiligtum der Aphaia*. München (1906) 6; Barron: *i. m.* (4. j.) 1–12; Polinskaya: *i. m.* (5. j.) 233; A horosok értelmezésének a problémájához ld. Polinskaya: *i. m.* (5. j.). A határkövek elsősorban a sziget azon területein kerültek elő, ahol mezőgazdasági művelés nyomai mutathatók ki, tehát Aigina középső és déli részéről nem, amelyeken viszont a vulkanikus tevékenység akadályozta a földművelést. Ennek alapján Polinskaya joggal feltételezi, hogy a horoi az isteneknek följajánlott, ugyanakkor mezőgazdasági művelés alá vont területek jelölésére szolgáltak.

Naxos, az euboiai Hestiaia vagy Poteidaia lakói.¹⁴ A már említett lesbosi eset, a mytilénéi lázadást követő megtorlás keretében történt földosztás is hasonló sémát mutat: az athéniaiak 3000 temenost alakítanak ki a szigeten, Méthymna kivételével gyakorlatilag Lesbos egész területét fölosztják, 300 parcellát pedig, tehát az összes kléros 1/10-ét, az isteneknek szentelik. Hogy mely isteneknek, az Thukydides híradásából nem derül ki, de akár az aiginai, akár a következő példák alapján jó eséllyel következtethetünk az istenségek kilétére.¹⁵

Az euboiai lázadás 446-os leverését követően Hestiaiába a helyi lakosság elűzését követően 1000 athéni telepest küldenek az athéniaiak, illetve Chalkis területén – ahonnan Plutarchos információi szerint csak a lórtartó arisztokráciát száműzték – temenost szentelnek Athénének (τεμένη δὲ ἀνῆκαν τῇ Ἀθηνᾷ).¹⁶ Valószínűleg a 440–439 között zajló Samos elleni háború szimbolikus lezárására és a sziget megbüntetésére utalnak azok a határkövek, amelyek a „ὄρος τεμένεος Ἀθηνᾶς Ἀθηνῶν μεδεόσης” feliratot (vagy ennek nagyon hasonló változatait) hordozzák.¹⁷ Samos esete különösen érdekes, hiszen itt Athéné mellett az ión törzs mitikus névadója, Ión és az attikai (vagy ión)¹⁸ epónimos hērósok neve is szerepel határköveken, tehát valamilyen földbirtok/parcella nyilvánvalóan őket is megillette.¹⁹

A samosival megegyező formula (ὄρος τεμένεος Ἀθηνᾶς Ἀθηνῶν μεδεόσης) szerepel kósi határköveken is, amelyeket ma a kutatás a 420-as évek és 405 közé helyez.²⁰ Valamivel korábbi, az V. század első felére, illetve közepére datálható az a Lémnos szigetén előkerült két horos, amelyek egy Artemisnek följánlott temenos határait jelölik.²¹ Attikai isteneknek azon-

¹⁴ Thuk. I, 98; I, 114; II,70; Plut. *Per.* 23; Diodóros XI, 88; XII, 22, 3; Paus. I, 27, 5; vö. Xen. *Hell.* II, 2, 3; II, 2, 9. A témában ld. P. A. Brunt: *Athenian Settlements Abroad in the Fifth Century B. C.* In: *Ancient Society and Institutions. Studies Presented to Victor Ehrenberg on His 75th Birthday.* Szerk. E. Badian. Oxford (1966) 71–92; Erxleben: *i. m.* (9. j.) 83–100.

¹⁵ Thuk. III, 50: „a lesbosziakat nem kötelezték ugyan adófizetésre, de az egész sziget földjét – Méthymna kivételével – háromezer birtokra osztották, ebből háromezázat az isteneknek szenteltek, a többit pedig a maguk közül kisorsolt birtokosoknak adták, s kötelezték a lesbosziakat, akik a földet ezután is maguk művelték, hogy minden birtokért évenként két mina bérleti díjat fizessenek. Az athéniaiak elfoglalták a mytilénéieknek a szárazföldön fekvő városait is, s ettől fogva az ő uralmuk alatt álltak. Így végződött a lesbosziak elpártolása” (Muraközy Gyula fordítása)

¹⁶ Ailianos *VH* VI, 1; IG I³ 1502 = IG XII, 9, 934; vö. IG I² 376 = IG I³ 418. A chalkisi kléruchia alapításához és Euboiia földjének szétesztéséhez ld. még Thuk. I, 114; Diodóros XI, 88, 3; XII, 22, 3; Andokidész 3, 9; Isokratész 4, 108–109; Philochoros *FGrH* 328 F118; *schol.* Arist. *Nubes* 213. Ailianosnál 2000 parcella szétesztéséről olvasunk, ahogy Theopompos (*FGrH* 115 F387 = Strabón X, 1, 3) is 2000 telepesről tud. Euboiáról már 506-ban is elújízik a Hippobotai néven ismert lokális arisztokráciát. Ehhez ld. Hér. V, 77. Kérdéses, hogy Ailianos erről, vagy a 447/446 körül végbement Tolmidész/Periklész által kezdeményezett chalkisi földosztásról beszél-e. Vö. Zelnick-Abramovitz: *i. m.* (8. j.) 332–335. 446-ban kaphatott euboiai földbirtokot az athéni démos jóvoltából Aristeidész fia, Lysimachos is. Ehhez ld. Dém. 20, 115; Plut. *Arist.* 27; Brunt: *i. m.* (14. j.) 89; Erxleben: *i. m.* (14. j.) 87–88. Az euboia kléruchiák történetéhez ld. Brunt: *i. m.* (14. j.) 87–89; Erxleben: *i. m.* (14. j.) 83–92; Figueira: *i. m.* (5. j.) 256–260. Athén és Euboiia viszonyához ld. H. B. Mattingly: *Athens and Euboea. JHS* 81 (1961) 124–132.

¹⁷ IG I³ 1492–1495. Athén és Samos konfliktusához ld. Thuk. I, 115–117; Plut. *Per.* 25–28. A samosi horosok értelmezésének a problémájához ld. R. Meiggs: *The Athenian Empire.* Oxford (1972) 295–298. Athéné megnevezése az Ἀθηνῶν μεδεόσης formulával egy Kolophónnal kötött szerződésben is fölbukkan: ML 47, 14.

¹⁸ A határkövek ión epónimos hērósokhoz fűződő kapcsolatát tárgyalja J. P. Barron: *Religious Propaganda of the Delian League. JHS* 84 (1964) 35–48.

¹⁹ Ión: IG I³ 1496; epónimos hērósok: IG I³ 1497; 1498; 1499.

²⁰ IG I³ 1491 = IG XII, 4, 2, 1237.

²¹ IG I³ 1500–1501. Ezekhez ld. L. H. Jeffery: *The Local Scripts of Archaic Greece.* Oxford (1961) 299–300; 307, nr. 58. A lémnosi kléruchia működéséhez ld. Hypereidész *Lycophr.* 17. A lémnosi felirathoz ld. az IG kommentárt: „Titulus ad agros ab Atheniensibus confiscatos referri potest.”

ban nemcsak kléruchiákon lehetett földbirtoka, ezt mutatja egy 408/407-re datálható eleusisi felirat, amely a szentélykörzet számára följánlott javakkal, zsengeáldozatokkal foglalkozik: az eleusisi istennők bevételeit egy Kythnos szigeten található temenos is gyarapította.²² Hogy az említett határvölgyek föltétlen kultuszhelyek, szentélykörzetek, vagy csupán az istenség/hérósok számára följánlott és mezőgazdasági művelés alá vehető temenosok határait jelölték-e, amint az a kutatásban élénk vita tárgyát képezi, témánk szempontjából irreleváns.²³

A fentiek alapján annyi bizonyosan állítható, hogy Athén számára az égeikumi szigeten való jelenlét és a föltöttük gyakorolt hatalom demonstrálására számos esetben eszközként kínálkozott a sziget földjeinek felparcellázása, az istenek, hérósok számára földbirtokok, temenosok följánlása és ezek határvölgyekkel való jelölése. Ez a momentum az athéni terület-szerzések szükségszerű velejárója volt, ezt látjuk Aiginán, Samoson, az euboiai Chalkisban és a thukydidési leírásban szereplő Lesboson, ahol az arányokról is értesülünk: az összes parcella egy tizede az isteneket illette meg, tehát ebben az esetben valódi *dekatéval* ('tized'; tulajdonképpen az *aparchéval* szinonim jelentésű zsengeáldozattal) állunk szemben.²⁴

Az istenek tehát temenost kaptak az Athén által meghódított és olykor kléruchiává szervezett területeken. Ez viszont nem meglepő annak tükrében, hogy a hagyományos gyarmatalapítások esetében is látunk hasonlót: az *oikistés* első feladatai közé tartozott a gyarmatosítandó területen szentélykörzetek kialakítása, oltárok alapítása.²⁵ Ahogy az emberek, úgy az istenek is újdonsült telepések az adott területen, tehát jogosnak, sőt vallási szempontból indokoltnak és helyesnek tartható, hogy ők is részesüljenek a megszerzett földekből. Istenek és emberek közötti együttműködés, az isteni és az emberi szféra szimbolikus közössége csak ilyen módon érhető el az új területen.²⁶

Erre a gyakorlatra irodalmi forrásaink számos példát hoznak: Nausithoos, a phaiákok *oikistése* és Scherié szigetének a gyarmatosítója a földek elosztásával, a falak felhúzásával, a házak építésével egy időben az isteneknek is templomokat emel.²⁷ Battos, másik nevén Aristotelés, Kyréné alapításakor szent ligetet jelöl ki, utat épít és ünnepet alapít Apollón tiszteletére.²⁸ Amasis fáraó oltárokat emel és temenosokat hoz létre Naukratisban, hogy az odaérkező görögök tudják tisztelni isteneiket.²⁹ A samosi Maiandrios, Polykratés halála után oltárt és temenost ajánl Zeus Eleutheriosnak: ebben az esetben a polykratési zsarnokság után a közösség újjáalapításának szimbolikus gesztusával kapcsolható össze a szentélykörzet kijelölése.³⁰ Mitikus kontextusban is találunk hasonlót: Hélios fiai Rhodos létrejöttékor a napisten parancsára alapítanak oltárt és szentélykörzetet.³¹

²² IG I² 313, 147 = IG I³ 386, 147.

²³ A vitához ld. Barron: *i. m.* (18. j.); Polinskaya: *i. m.* (5. j.) 231–267.

²⁴ A temenosokhoz ld. RE s. v. *Temenos* Latte 435–437; *dekaté* és *aparché* azonosságához ld. S. Isager – J. E. Skydsgaard: *Ancient Greek Agriculture. An Introduction*. London (1995) 170.

²⁵ Thuk. VI, 3; vö. I. Malkin: *Religion and Colonization in Ancient Greece*. Leiden – New York – Köln (1987) 138–141; I. Malkin: *Territorial Domination and the Greek Sanctuary*. In: *Religion and Power in the Ancient Greek World*. Szerk. P. Hellström – B. Alroth. Uppsala (1996) 78–79.

²⁶ Az istenek ugyanúgy lakói egy településnek, városnak, mint az emberek, annak pusztulásakor pedig nekik sincs maradásuk. Ehhez ld. Soph. fr. 452 (*Xoanéphoroi* c. darab), ahol a lerombolt Trójából menekülő istenek vállukon viszik saját *xoanon*jaikat.

²⁷ *Odysssea* VI, 7–10.

²⁸ Pind. *Pyth.* 5, 89 sk.

²⁹ Hér. II, 178.

³⁰ Hér. III, 142.

³¹ Pind. *Olymp.* 7, 39. Vö. Malkin 1987 *i. m.* (25. j.) 120.

A gyarmat megalapításakor az *oikistés* – azaz az új közösség szimbolikus vezetőjének – joga volt szentélyeket, templomokat, oltárokat emelni a kolonizált területen. Innen szemlélve válik érthetővé, hogy Platón miért kritizálja hevesen a magánházakban alapított oltárokat, szentélyeket ideális államában.³² A platóni logika szerint efféle alapításokra magánszemélyeknek nem, legföljebb a gyarmatalapítónak/törvényhozónak lehet jogosultsága. A platóni *Törvények*ben egy fiktív gyarmatalapítási kísérlettel találkozunk (702d), ahol a szent és a profán földek szétválasztása egyértelműen megvalósul. A megfelelő terület kiválasztása után, de még azelőtt, hogy megkezdődne a földosztás az emberek között, az istenek kapnak földeket, méghozzá elsőként Hestia, Zeus és Athéné (745c), majd a 12 részre tagolt városi és vidéki területeket a 12 isten között kell szétosztani és róluk is kell azokat elnevezni (745c–e). A földosztás vallási aspektusát, azaz hogy mely istenek hol kapnak temenosokat, Platón olvasatában a delphoi és dódónai jósa, valamint Ammón jósdájának a rendelkezései szabják meg, amelyeket egyetlen törvényhozó, gyarmatalapító sem merne kétségbe vonni (738c–d). A platóni állam alapításakor tehát az istenek földjei élveznek prioritást, kérdéses azonban, hogy ez a hierarchikus különbségtétel isteni és emberi földek kiosztásánál a valódi gyarmatalapításoknál is szerepet játszott-e.³³

Ugyancsak az isteneknek elhatárolt földek említésével találkozunk a breai kolónia alapításakor: a teljhatalmú (*autokratór*) oikistés, Démokleidés hozza létre a gyarmatot, ám a már meglévő szentélykörzetek mellett ekkor újabbakat nem jelölnek ki.³⁴ Szélesebb perspektívában szemlélve az archaikus és klasszikus kori gyarmatalapításokat, láthatóvá válik a delphoi jósa szerepe. Ha ugyanis Apollóntól érkezik az utasítás egy új terület kolonizálására, kézenfekvőnek tűnik, hogy a földek kiosztásánál Apollón vagy egyéb más (pl. a gyarmatosok *métropolis*ában tisztelt) istenek érdekei fognak előtérbe kerülni, és elsőként éppen a neki(k) szánt oltárok, szentélykörzetek, templomok helyének kijelölésével és horosokkal való elhatárolásával szembesülünk.³⁵ Athén esetében ez az istenség elsősorban Athéné Polias (esetleg Apollón, Poseidón, Artemis), aki a fenti határvökök tanúságtétele alapján részt kapott a kléruchiák és a meghódított és athéni érdekszférába vont területek földjéből. Aigina, Samos, Chalkis mellett ugyanakkor a többi, forrásaink által említett V. századi kléruchia-alapítás során (Chersonésos; Hestiaia; Naxos; Andros; Amphipolis; Sinopé stb.) is számolhatunk temenosok felajánlásával az említett istenek tiszteletére.³⁶

Nem véletlen az sem, hogy a milétosi Hippiamos ideális államában a földek egy csoportját a szent, azaz az isteneknek kiosztott földek jelentették, és az építész szándéka szerint a közös földbirtok egy részét az isteneknek nyújtott szolgáltatásokra kellett fordítani.³⁷ Az ok nyilvánvaló: a művelés alá vonható temenos bérbeadásával a kultuszhely kiadásait, az istenség

³² Platón *Leg.* 909e – 910d.

³³ Malkin 1996 (i. m. 25. j.) szkeptikus ezzel kapcsolatban.

³⁴ IG I³ 46, 13–15 = ML 49 – „τῶ δὲ τεμνίε τὰ ἐχαιρεμένα εἶν καθά[περ ἐστὶ, καὶ ἄλ]λα μὲ τεμνίζεν”.

³⁵ Az oikistés vallási és politikai hatalma egyszerre ered Delphoitól és a métropolistól, amely kiküldi a gyarmatosok csapatát, az istenség ugyanakkor közvetlenül az oikistésszel és nem a métropolisszal tárgyal a gyarmatalapítás ügyében. Az oikistésnek tehát van vallási felhatalmazása, ez teszi lehetővé, hogy szentélykörzeteket, oltárokat alapítson és ilyen módon is közvetítse az istenség akaratát. Delphoi és a gyarmatalapítások témájában ld. I. Malkin: Delphi and the Founding of Social Order in Archaic Greece. *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens* 4 (1989) 129–153.

³⁶ Thuk. I, 100; I, 114; IV, 102; Plut. *Per.* 11; 19; 20; 23; Diodóros XI, 88, 3; XII, 32, 3; *schol.* Aischinés 2, 67a Dilts.

³⁷ Arist. *Pol.* 1267b; 1329b – 1330a.

ünnepeit lehetett finanszírozni, amelyre számos példát találunk irodalmi forrásainkban és az epigráfiai anyagban.³⁸ Hogy a sok közül csupán egyetlen példára utaljak: ilyen temenos-bérleti szerződés volt a Kodros, Néleus és Basilé athéni szentélykörzetének a bérbeadását előíró felirat, amelyet az athéni népgyűlés és bulé 418-ban, Antiphón archónságának az évében fogadott el, és amely a háborús kiadások miatt megterhelt államkincstár bevételeit akarta növelni a peloponnésosi háború idején.³⁹

Az Euboián létrehozott kléruchiák földjeit is bérbe adták: az erről tanúskodó felirat két töredékét 1877-ben és 1936-ban találták meg az Akropolis nyugati lejtőjén és az Agorán. Ennek alapján látható, hogy a Chalkis, Hestiaia és Eretria területén Athéné számára fölajánlott és utóbb mezőgazdasági művelés alá vont temenosokat athéni polgárok vették bérbe.⁴⁰ Ugyancsak bérbe adták a lémnosi kléruchia földjeit, köztük az istenek temenosait is, az erre vonatkozó haszonbérleti szerződés egy 387/6-ra datálható feliraton maradt fenn, és több töredéke ma az Athéni Epigráfiai Múzeumban található.⁴¹ Athén tehát a meghódított területeken nagy előszeretettel ajánlott föl az isteneknek temenosokat, amelyeket aztán athéni polgárok vehettek bérbe, így járulva hozzá az istenség szentélykörzetének a működéséhez, illetve az adott istenség ünnepeinek a finanszírozásához a befizetett bérleti díj révén.

Athén részben szimbolikus, részben praktikus okból folyamodott Aiginán, Lesboson, Chalkisban, Samoson temenosok kijelölésére és határkövek állítására. A fenti mintázat azt sugallja, hogy az isteneknek ugyanúgy kijár a rész a hódításból, mint az embereknek, jutalmazásuk szükségszerű velejárója a sikeres katonai vállalkozásoknak.⁴² Ugyanakkor az istenek földjeinek a bérbeadása (pl. Chalkis, Lémnos), amelyeket az aiginai horosok esetében is joggal föltételezhetünk, az istenek kultuszainak fenntartását is megkönnyítette.

Athén ráadásul idegen területeken könnyűszerrel tudta alkalmazni a helyi lakosság megnyerésére a vallási/mitikus propaganda eszközeit. Ión földön (pl. Samoson) az ión törzs névadójának, az Athén mitikus múltjához sok szállal kapcsolódó Iónnak vagy akár az attikai/ión epónymos hősöknek a kultuszát a temenosok felajánlásával tudta propagálni, ahogy azt a fent említett samosi horosok sugallják.⁴³ Nem zárható ki, hogy a Kodros, Néleus és Basilé athéni kultuszhelyének a bérbeadásával és a temenos körbekerítésével foglalkozó felirat szintén ennek a vallási propagandának a részeként értelmezhető: az ión mitikus tradícióban szerepet játszó alakok (Kodros és Néleus⁴⁴) szentélyének a fenntartását célzó rendelkezés gesztusnak tekinthető a peloponnésosi háború idején Athéntól egyre inkább elhidegülő ión városok számára.

Ez nem lenne meglepő egy olyan korszakban, amikor Athén egyértelműen törekszik ión identitásának, az iónokhoz fűződő vérségi köteléknek a hangsúlyozására. 425-ben Délos szigetének a megtisztításában és az iónok négyévente megrendezésre kerülő ünnepének az újjá-

³⁸ Ehhez ld. pl. AP 47, 4; Xen. *Anab.* V, 3, 7; Xen. *Vectig.* IV, 19; Arist. *Oeconom.* 1346b; IG I³ 402 = IG I² 377; IG II² 2499 = LSCG 47; RE s.v. *Temenos* Latte 436–437; Malkin 1987 i. m. (25. j.) 140–141 (ld. még a következő két lábjegyzetet).

³⁹ IG I² 94 = IG I³ 84 = LSCG 14 = Syll.³ 93.

⁴⁰ IG I² 376 = IG I³ 418; Agora XIX L2 (Athén EM 6752; Agora I 4068); vö. A. E. Raubitschek: Greek Inscriptions. *Hesperia* 12 (1943) 28–33; Zelnick-Abramovitz: i. m. (8. j.) 333–334.

⁴¹ Agora XIX L3 (Athén EM 6916; 6904; 6905; 12964; Agora I 5588).

⁴² Vö. a Xen. *Symp.* IV, 49-ben említett logikával.

⁴³ Ehhez ld. Barron: i. m. (23. j.) 47–48.

⁴⁴ Hér. IX, 97; Hellanikos FGrH 323a F11; F23; Paus. VII, 2, 1; vö. E. Kearns: *The Heroes of Attica. Bulletin Supplement* 57. London (1989) 178; 188.

szervezésében,⁴⁵ vagy Euripidés 413 és 408 között bemutatott *Ión* című tragédiájában – ahol a darab végén megjelenő Athéné az athéni polis és az ión világ kapcsolatáról, az ión phylékről, a tengerparton és a szigeteken alapított ión városokról beszél –,⁴⁶ egyaránt az iónok felé nyitni akaró, az ión városokkal fennálló rokoni kapcsolatát nyomatékosító athéni politikai irányultságnak a lenyomatait láthatjuk.⁴⁷

Az athéniaiak által meghódított területeken az istenek számára kihasított földbirtokok jelezték, hogy a tiszteletben részesülő istenalak ugyanaz, mint aki az Égeikum vezető polisában is kitüntetett szerepet kap. Ez a szimbolikus, de egyben pragmatikus célokat szolgáló vallási kapcsolat tehát még inkább szorosra vonta Athén és a tőle függő területek viszonyát. A kléruchiát és az anyavárost (Athént) összefűző vallási kötelék tárgyasult formái ugyanis fennmaradtak, hiszen nem egy esetben találkozunk a kléruchosok kollektív dedikációival az Akropolison, ahogy a lémnosi Athéné szobra (amelyet Lémnoson lakó athéniaiak dedikálnak), vagy a Breában lakó gyarmatosok felajánlásai az athéni Nagy Panathénaia és Dionysia ünnepeire is ebbe a sorba illeszthetők.⁴⁸

Azonban egy másik szempontra is érdemes utalni. Az istenek/hérosok az adott terület lakóiként annak biztonságáért is feleltek. Oidipus többször utal rá, hogy életét Kolónosban befejezve védeni fogja Attika földjét.⁴⁹ Hasonló mintázat rajzolódik ki Aischylos *Eumenisek* című tragédiájában az Erinysök és Athén viszonyában.⁵⁰ Az Athéné Poliasnak följajánlott temenosok és az ezt jelző határkövek azt sugallják, hogy az adott terület isteni oltalom alatt áll: ugyanaz az istenség védi Samost vagy Chalkist, mint a délosi szövetség vezető polisát, akinek Akropolison található szentélykörzetében 454 után a *symmachia* kincstára is helyet kapott. Ami pedig egyszer Athéné tulajdonába került, azt a későbbiekben elvenni, visszakövetelni aligha lehetett jogszerű vagy istennek tetsző.⁵¹

Az athéniaiak így teszik cinkosáikká az isteneket expanzív külpolitikájuk során: a meghódított területen parcellákat ajánlanak fel a számukra, majd azok bérbeadásával saját kincstárukat gazdagítják és forgatják vissza a pénzt az istenség kultuszhelyének a fenntartásába. Athén földszerzésének, hódításainak a legitimálására aligha volt hathatósabb eszköz, mint az istenek bevonása a katonai cselekménybe, majd földbirtokkal való jutalmazásuk. De mint azt

⁴⁵ Thuk. III, 104. Jelzésértékű, hogy a délosi szövetség kincstárának a Délosról Athénba való áthelyezésére Plutarchos információi szerint a samosiaiak tettek javaslatot. Ehhez ld. Plut. *Arist.* 25.

⁴⁶ Eur. *Ión* 1575 sk.

⁴⁷ A témában ld. A. G. Geddes: Rags and Riches: The Costume of Athenian Men in the Fifth Century. *CQ* 37 (1987) 307–331; W. R. Connor: The Ionian Era of Athenian Civic Identity. *Proceedings of the American Philosophical Society* 137 (1993) 194–206; H. A. Shapiro: Athena, Apollo, and the Religious Propaganda of the Athenian Empire. In: *Religion and Power in the Ancient Greek World*. Szerk. P. Hellström – B. Alroth. Uppsala (1996) 101–113.

⁴⁸ Kléruchosok dedikációja az Akropolison: IG I³ 339, 13; IG I³ 341, 1 = IG II² 1383, 1 = SEG 10, 200; a lémnosi Athénéhez ld. Paus. I, 28, 2; egyes lémnosi telepések athéni státuszához ld. IG XII *Suppl.* 337; IG I² 453; IG I² 948; a témában vö. Brunt: *i. m.* (14. j.) 80; Figueira: *i. m.* (5. j.) 11–13; 253–256; a breai telepések felajánlásai: IG I³ 46, 11–13 = ML 49; vö. IG I³ 34, 41–42 = ML 46; ML 69. Megjegyzendő, hogy Breát apoikiaként alapítják a felirat szerint (9. sor).

⁴⁹ Soph. *OC* 92–93; 457–460; 576; 621–622; 1520–1534. Oidipus halálának alternatív tradíciójához ld. Paus. I, 28, 7; vö. I, 30, 4.

⁵⁰ Aisch. *Eum.* 853–1020.

⁵¹ A szent helyek, illetve az isteni tulajdon védelméhez ld. Thuk. IV, 97–98; Hypereidés *Euxen.* 14–17.

a gyarmatosítás köréből vett példák sugallják, az athéniak egy már az archaikus kortól kezdve létező mintázatot tartottak fenn, egy mintázatot, amelyben az istenek ugyanúgy lakói egy adott területnek, mint az emberek, és ugyanúgy elvárják a földek följajánlását és azt, hogy az újonnan alapított településen kitüntetett pozíció illesse meg őket.

SUMMARY

The conquests of Athens benefited not only the citizens of Athens, but also the gods themselves. In fact, during the 5th century BC, Athens also dedicated parcels of confiscated land to the gods (Athena, Apollo, Poseidon, etc.) in the conquered territories, which were sometimes organized into cleruchies. This is evidenced in many cases by the boundary stones (*horoi*) found in Aigina, Chalkis, Samos, Kos etc., which indicate that the land is part of the sanctuary area of the deity. These land holdings were often rented out and the rent received was used to finance the cult place of the deity. The study examines the religious aspects of Athenian expansive foreign policy in the light of the available literary and epigraphical sources.

Keywords: Athens, cleruchy, colonisation, land distribution, *horoi*, *temenos*, religious propaganda

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

